

Алла Дуба
Анатолій Чернов

“МОЯ ВКРАЇНО, МІЙ ТИ РАЮ...”

Матеріали до біографії письменника-“плеядівця” Мусія Кононенка

*Сховалось сонце за горою,
Туман легенький землю вкрив,
Шепоче вітер з осокою,
Гайок зелений потемнів.*

*Далеко співи десь лунають,
На небі зірка миготить;
Отафи з поля поспішають
У холодочок одпочить.*

*Блакитне небо обгорнуло
Усю рослину, всіх людей,
Село в садочках потонуло,
Затъохкав пісню соловей...*

*Моя Вкраїно, мій ти раю,
Ти чарівниченько моя,
Я без кінця тебе кохаю,
Ще й більш кохати хочу я!*

*Хотів би я тебе руками
До серця щиро пригорнуть,
У очі глянути очами
І вже на вік тоді заснуть! [4, с. 376].*

Якби письменник-“плеядівець” Мусій Кононенко написав тільки ці геніальні рядки (вірш має назву “Вечір”), які давно вже стали українською народною піснею поруч із піснями на слова Шевченка, Глібова, Марусі Чурай, то вже цим єдиним твором ім’я його було б навечно вписане до величної книги національної пам’яті.

Мусій Степанович Кононенко був людиною, яка сама себе створила. Так само, як і Леся Українка, котра, долаючи трагічні обставини життя, хвороби, досягла у творчості найвищих інтелектуально-деміургічних висот. Як здійснив своє величне сходження сирота Максим Славинський – майбутній письменник, журналіст, дипломат і політик. Як відбувся педагог, письменник, державний діяч Іван Стешенко.

Мусій Кононенко виростав у нещасній, замученої, затурканій матері та незаможного батька-алкоголіка. І взагалі, якщо в когось

із молодих “плеядівців” і були батьки, то вони навряд чи могли, чи й уміли (навіть прекрасні батьки Лесі Українки були не в змозі подарувати улюбленій дочці здоров’я) допомогти своїм дітям на шляху наукового й творчого зростання матеріально і навіть морально, часто допомоги потребуючи самі.

Мусій Степанович Кононенко народився 22 серпня (за новим стилем 4 вересня) 1864 року в родині Кононенків (по-вуличному Онопрієнків) на закутку Кононівщина в селі Турівці на Пириятинщині (тоді – Полтавщина, нині – Яготинський район на Київщині). У цьому ж селі народився й добрий приятель його, майбутній побратим по “Братству (братерству) тарасівців”, ідеолог української самостійності Микола Міхновський. У рукописному фонді Кононенка щодо цього маємо три документи, які походять з малої батьківщини письменника – копія паспортної книжки М. С. Кононенка, датована 5 квітня 1911 року [1, Ф. 44, № 306], лист Турівського волосного віча до письменника від 3 квітня (без зазначення року), [1, Ф. 44, № 258] та лист Турівської Української Ради до Кононенка від 17 квітня 1917 року [1, Ф. 44, № 256].

Батьками письменника були кухар Степан Кононенко та дочка садівника Антона Пріська (у дівоцтві Школиківна) – колишні кріпаки поміщика Андрія Марковича, автора “Історії Малоросії”, приятеля Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Віктора Забіли, Олександра Пушкіна і Михайла Глінки. У колі знайомих самого Мусія Кононенка подибуємо багато славних особистостей, серед яких – Леонід Глібов, Пантелеймон Куліш, Степан Ніс, Володимир Антонович, Володимир Науменко, Тадей Рильський, Павло Житецький, Микола Лисенко, Іван Нечуй-Левицький, Микола Ковалевський, Михайло Чалий і Михайло Драгоманов. А в доволі втаємниченого, недовірливого й непередбачуваного Олександра Кониського Мусій Кононенко довгий час був навіть довіреною особою і кимось на зразок літературного ад’ютанта. Про все це маємо в першу чергу свідчення самого Коно-

ненка у “Спогадах” [1, № 114, 115; 3]. Але, мабуть, найближчими для Кононенка були його однолітки-побратими Олександр Лотоцький, Іван Стешенко та Євген Тимченко – ті люди, з якими поєднала його робота в гуртку “Плеяда” та “Братство тарасівців”.

Найбільшою мрією Мусія завжди була освіта – фундаментальна, бажано університетська. Він хотів бути лікарем, учителем або шевцем. Зрештою, зміг через нужденні, а почасти й трагічні умови життя по-вчитися в школі тільки дві зими, виявивши при тому неабиякі здібності. “Поет-селянин” Кононенко, як він сам себе називав, постійно надолужував брак знань самоосвітою. Ще в молоді роки самостійно вивчив польську мову, перечитав твори Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка. Особливо плідною була його самоосвіта в родині Бутовичів і Шклярєвських. Потяг до нових знань зберіг на все життя. А “народний університет” у гуртку “Плеяда” чи не найбільше допоміг відбутися йому як інтелігенту.

1881 року 16-річний юнак переїжджає до Києва і поступає на службу до професора Олексія Шклярєвського. Наприкінці 1881-го створює поему “Нещасне кохання”, яка зацікавила сім'ю професора. До Мусія почали краще ставитися, познайомили його з М. Комаровим, у якого була велика бібліотека з чималою українською літературою. Як пише Кононенко: “Увесь 1882 рік минув у мене за читанням української літератури” [3, с. 88]. 1883 року з допомогою Шклярєвського було надруковано і видано “Нещасне кохання”. Згодом, звільнившись зі служби, Кононенко, який прагнув стати народним учителем, поступає на Педагогічні курси в місті Новозибкові [1, Ф. 44, № 311] Брянської губернії, але 1885 року звідтам його забирають до війська [1, Ф. 44, № 330] аж на п'ять років. Кононенко служить на Чернігівщині та у Воронежі, де знайомиться з майбутньою дружиною Таїсією Сафроною, яка стала його вірним другом. Одбуваючи військову службу в Чернігові, письменник спілкувався з Леонідом Глібовим, який “тоді вже осліп, але був жвавий, говіркий, приємний

і делікатний” [3, с. 110]. Кононенко умовив його писати байки і посилати їх до Галичини.

1890 року, звільнившись з армії, Кононенко їде до Одеси і влаштовується працювати нічним сторожем. Друкує свої оповідання в “Одеських новостях”. А одного разу на аудієнції в одеського міського голови спантеличений письменник почує: “Извините меня, но держать писателей на службе ночного сторожа я не могу” [3, с. 118]. Виявляється, що за царських часів письменник не міг працювати сторожем!

Мусій Степанович повертається до Києва і за рекомендацією свого давнього добродія професора Шклярєвського бере участь в експедиції Міністерства шляхів і фінансів по Дніпру та Дону з обстеження перевезень вантажів по річках. Службова кар'єра Мусія Кононенка засвідчила немало цікавих сходинок – від наймита, панського козачка, кухаря, нічного сторожа та писаря й до начальника пасажирського відділу Управління Південно-Західної залізниці [1, Ф. 44, № 329], видавця, а пізніше й члена правління Полтавського Кредитового Союзу кооперативів і члена “Союзбанку”.

Але кар'єра чиновника була йому чужою і, кинувши службу, він “пішов у народ” – купив шмат землі на Київщині й кілька років господарював.

Улітку 1891 року на могилі Т. Г. Шевченка харківськими студентами М. Байздренком, В. Боровиковим, М. Базькевичем та І. Липою було створено “Братство тарасівців” – перша спроба сформувати політичну організацію, яка б відстоювала українську ідею. Студент Харківського університету Віталій Боровик згодом переїхав до Києва й приніс туди цю ідею. Сформувався Київський гурток “Братства тарасівців”, який склали В. Боровик, Є. Тимченко, О. Черняхівський, М. Міхновський, В. Самійленко. Головним координатором його обрали саме М. Кононенка. 1897 року в Києві було створено Конфедеративне об'єднання громад і гуртків України. Керівним органом об'єднання стала Рада, до якої ввійшли М. Міхновський, М. Кононенко, В. Самійленко та ін. Саме “Конфедерація” ініціювала створення в Галичині Українського університету.

М. С. Кононенко (1864–1922), письменник, громадський діяч

У фонді Кононенка зберігається лист від Миколи Міхновського до нього від 3 лютого [1895 року], надісланий у Воронеж на адресу Таїсії Кононенко: *Київ*,

Лютий 3.9.35 у вечері

Друже мій любий!

Довідався від О. Я. [можливо, Олександр Кониський – А. Д.], що сьогодні маєте взяти шлюб о третій годині. Хоч далеко від Вас, але серцем біля Вас. Високо здіймаю в-гору тост на здоров'я Ваше та Вашої дружини. У Вас саме відбувається весілля і мій дух бере участь у йому. Самі, здорові-сьте, відаєте усі мої бажання! Ще раз виголошую їх у коротенькій формулці: Хай міже Вами а Вашою молодію Дружиною завжди буде згода. Се мое найкраще бажанє.

Пригортаю Вас до своїх грудей і міцно-цифро цілую. Стисніть руку своєї дружини за мене.

Хай живе Поет України-Руси з своєю дружиною! Най се подружжя дасть зразок гармонійного життя.

Ваш усім серцем

Микола Міхновський [1, Ф. 44, № 252].

Довідка юриста В'ячеслава Гур'янова [1, Ф. 44, № 369] може розповісти, наприклад, про те, що Кононенкові допомагав чоловік дочки однієї з його “плеядівських” посестер Наталки Вишинської (Гроздової) [2]. Не менш промовисті візитівка майбутнього академіка-мовознавця Євгена Тимченка [1, ф. 44, № 371] та його фото [1, ф. 44, №, № 344], подароване Кононенкові “братом Івгеном”, як той себе називає, зважаючи на “плеядівське” й “тарасівське” братство Євгена й Мусія.

Взагалі фонд Мусія Кононенка містить ще немало всіляких наукових загадок для дослідників. Що, наприклад, означає документ під фондовим номером 49, який має назву “Моїй бабуні Вѣрѣ Андреевнѣ Дебогорій-Мокріевичъ” (автограф вірша, датований 25 вересня 1888 року)? Чи має ця жінка якесь відношення до революціонера-емігранта Володимира Дебогорія-Мокрієвича (1848–1925), який у Болгарії в 1894–1895 роках зустрічався з Лесею Українкою в її дядька Михайла Драгоманова? Чи могла вона бути “бабуною” Кононенка?

У цей період Мусій Степанович плідно працює в оригінальній поезії та прозі, перекладах, пише статті, рецензії, багато публікується. Заявляє про себе як дослідник, послідовник та перекладач Шевченка. Найцікавіші зразки творчих здобутків письменника та його епістолярій зберігаються в іменному

фонді Кононенка і в багатьох інших фондових колекціях Інституту літератури. Значний масив матеріалів об'єднує автографи з проектами журналів, газет, різноманітних громадських товариств. Є роботи з мовознавства, фольклористики, психології, української літератури та культури.

Свого часу, ознайомившись із “Кобзарем” Тараса Шевченка, юний Мусій висловив знайомим сокровенне бажання – побачитися й познайомитися з поетом. Таку зустріч йому пообіцяли влаштувати, але вже в гостині в того Шевченка виявилось, що він ніякий не поет, а просто однофамілець Кобзаря [3, с. 84–86], а сам Тарас Григорович на той час уже помер і похований у Каневі. Мусія втішив Степан Кононенко – виявляється, батько майбутнього письменника-“плеядівця” зустрічався і спілкувався з Шевченком у Яготині й Сокиринцях, про що пізніше розповідав синові [3, с. 9]. Можливо, ця історія спонукала згодом М. Кононенка до збирання й записування усіляких народних споминів і анекдотів про Т. Г. Шевченка. Зберігся цілий зошит (22 аркуші) з такими записами [1, Ф. 44, № 199].

Зберігся також автограф перекладу російськомовної повісті Тараса Шевченка “Близнецы” (документ недатований, 12 аркушів) [1, Ф. 44, № 359; інший варіант – у фонді “Рідного краю”, [1, Ф. 43, № 243]. Якщо врахувати те, що подібний переклад здійснював і його побратим по “Плеяді” і “Братству тарасівців” Іван Стешенко [1, Ф. 78, № 571] (цю проблему зараз ґрунтовно досліджує Григорій Титаренко з Полтави, тому ми окремо порушувати її не будемо), то можемо припустити, що поруч із іншими авторами та їхніми творами, зазначеними в проекті “Плеяди” “Бібліотека світової класики українською”, Тарас Шевченко, зокрема його твори, написані російською, мали б посісти таке ж почесне місце, як твори Шекспіра й Шіллера, Гейне і Гомера, Короленка і Міцкевича, Надсона і Гюґо.

Підписував Мусій Кононенко свої твори по-різному: М. Школиченко, Вівторок, Ш-ко Мусій. Хист до літератури в нього проявився рано й розвивався під впливом творчості українських письменників, зокрема поезії Т. Шевченка. 1875 року 11-річний хлопчик написав свій перший вірш “Монах”. Під впливом Шевченка створив драматичну поему “Нещасне кохання” (1883). Його перша поетична збірка “Ліра” вийшла 1885 року. Надалі пише поеми “Свекруха”, “Мати”, “Княжна-Кобзар”, друкується в альманахах та журналах. 1917

року з друку виходять одразу п'ять його поетичних збірок під назвою “Хвилі”, 1918-го – книга “Спогади” у двох частинах.

1917 рік – час великої надії на перемогу української державності. Колишні “плеядівці” й “тарасівці” активно працюють на цю ідею. Свої настрої Мусій Кононенко виклав у поезії:

На новий 1917 рік

*І знову новий рік іде,
І знову думка будить:
Куди він нас усіх веде?
Кого приспить? Кого розбудить?*

*Багато вже пережили
І дум важких, і сліз, і горя,
Багато крові пролили
І опинились серед моря...*

*Де ж берег той? Його нема,
Клекоче скрізь безодня злюща,
А на поверхні нас трима
Одна надія невмируща.*

*“Борись”, шепоче нам у душі,
Напруживши, як струни, жили,
І потопемо ми в тиші,
Утративши останні сили.*

*Невже ж бо й далі буде так?
Де берег наш, і де спасіння?
Чи кріпкий, чи міцний маяк,
Що збудували ми з терпіння?*

*А боротьба іде, кипить,
Вона не визнає одчаю...
І знов з надією в цю мить
Тебе я, новий рік, стрічаю.*

31 грудня 1916 р.

Однак у 1918–1919 роках сподівання знову почали згасати: Україна опинилася в неволі й колоніальному рабстві. Сталося те, про що мовив поет у “Заповіті Ярослава Мудрого”, одному з кращих своїх творів. Князь заповідав дітям злагоду. Минули епохи, заповіт є, а згоди між українцями так і нема:

*Ми читаєм його, заучаєм його,
Та нема і тепер у нас згоди,
І панують над нами давно
То одні, то другії народи.
І втягнулись ми щиро в ярмо,
Вже щиріше не можна втягнутись,*

*Бо все рідне, своє, нам зробилось чуже,
До чужого ми стали горнутись,
І безпечно нам в шкурі чужій,
Ми забули, що є у нас мати... [4, с. 112].*

Вірші М. Кононенка пройняті любов'ю до народу України, оспівують волю, віру в краще майбутнє, їм притаманне гостре відчуття національної гідності. Поета гнівить те, що “школа московська калічить людей”, і тому він безжально ганьбить тих, що “поєдналися з Москвою”. У вірші “Кругом різня та грабежі” митець звертався до рідного народу такими словами:

*Прокиньсь, оглянься, схаменись,
Народе дикий, божевільний [4, с. 335], –*

немов продовжуючи власною творчістю болючі роздуми І. Франка з поеми “Мойсей”.

Із прозових творів М. Кононенка відомі казка “Рятуї”, оповідання “Злодій”, “Вихрестка”, “Оповідання про Т. Г. Шевченка”, нарис “На Шевченковій могилі”, повісті “Між народ”, “На селі”, “Буденне життя”.

М. Кононенко в поезії був одним із найяскравіших послідовників творчої манери Т. Шевченка, але про це, очевидно, необхідно більш докладно говорити в спеціальному літературознавчому дослідженні. Шевченкова тематика відгукується безпосередньо в його віршах “Шевченкова могила” [1, Ф. 44, № 157, арк. 1–2], “Поможіть!!!” з епіграфом із Шевченка “Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрість би була своя...” [1, Ф. 44, № 157, арк. 3–6], “Заповіт Ярослава Мудрого” з епіграфом із Шевченка: “О люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоть матір попроси, / То віддастел..” [1, Ф. 44, № 157, арк. 14. Найявний в автографі епіграф ніяк не зазначений у збірці вибраного – 4, с. 111], “Тіни” (Безсмертному Т. Г. Шевченкові) [1, Ф. 44, № 157, арк. 130 (текст на аркушах 130 і 131 пізніше закреслений)], “До брата Тараса Шевченка” [1, Ф. 44, № 157, арк. 132] та ін.

Дослідження творчої спадщини Шевченка не обмежилися в Мусія Кононенка тільки оповідками з народних уст, він постійно протягом життя повертався до цієї теми. Серед його науково-популярних текстів про Великого Кобзаря маємо, зокрема, такі: “Отражение взглядов Шевченко на современной действительности” [1, Ф. 44, № 170, автограф, 2 арк.] (стаття незакінчена й недатована) та реферат “Т. Г. Шевченко” [1, Ф. 44, № 180, автограф, 12 арк.] (2 з них чисті, текст недатований). На останньому аркуші автор зазначив мету свого реферату: “Мета реферату цього,

як сказано було з самого початку, дати стислий огляд всіх тих фактів та випадків в житті поета, які так або інакше виховували міцну духову постать Ш[евченк]ка. Зробити це окремо від його творів неможливо, бо вони, головним чином, і дають нам той матеріал, по якому можна нам ясно побачити цю постать міцного духу. Тож огляд цей єсть тільки перша ступінь до нашої мети, бо так мовити підвалини (кома закреслена – А. Д.) на яких будувалась міць Духа з самого малечку у нашому поетові. Тим то о скільки можливо ширше, далі ж швидким оглядом дійшли ми до останніх днів Ш[евченк]ка, щоб зараз після сього цілком уже перейти на його твори і розглядаючи їх доповнити те, про що або тільки натякалось, або зачеплено стороною, (далі закреслено: “не даючи відповідного пояснення, а багато де чого і зовсім пропущено, як речі” – А. Д.) або й зовсім пропущене, як такі речі або факти, (“котрі” закреслено – А. Д.) що можуть бути освіченими тільки самими творами поета” [1, Ф. 44, № 180, арк. 10]. Імовірно, тематика спеціального дослідження й популяризації життєпису та творчої особистості Шевченка, вшанування пам’яті митця була для Кононенка й багатьох інших його товаришів (Олени Пчілки, Стешенка, Славинського, Шелухина, Лисенка та інших) започаткована в “Плеяді” й продовжена в подальші роки їхнього життя. Учасники “Плеяди” і “Братерства тарасівців” беруть активну участь у всіх найважливіших етапах українського культурного поступу. Так, у фонді Кононенка збереглися, наприклад, іменне запрошення Полтавського міського голови на ім’я Кононенка М. С. від 4 серпня 1903 року за № 570 та програма відкриття пам’ятника Котляревському [1, Ф. 44, № 287].

Громадсько-політична діяльність М. Кононенка стала причиною його арешту восени 1905 року. Згодом письменника звільнили, але до 1914 року він перебував під поліцейським наглядом із забороною працювати на державній службі. Один із документів Департаменту поліції 1911 року є у фонді Кононенка [1, Ф. 44, № 307]. Переслідувався й заарештовувався він і за радянської доби, але пожити в нову історичну епоху йому судилося вже небагато. Щоправда, саме останній арешт спровокував тяжку хворобу й передчасну смерть письменника.

1911 року, продавши садибу на Київщині, Мусій Степанович повертається до Києва. Не знайшовши гідної роботи, він переїжджає до Лубен, де протягом 1913–1917 років служить інструктором Кооперативного споживчого

товариства. Бере участь в роботі видавництва “Метелик”, що випускало невеликі науково-популярні книжки для народу – теж один із колишніх “плеядівських” не зреалізованих до кінця задумів. У “Метелику” Кононенко публікує свої оповідання. А 1914 року видає книгу “Кооперативу Лубенського повіту”, в якій містяться цінні матеріали з народного життя і побуту селян.

1917 року М. Кононенка обирають членом Правління Полтавського Кредитового Союзу кооперативів і членом “Союзбанку”, і він перебирається до Полтави. Союзбанк розміщувався на вулиці Пушкіна в будинку № 55. У флігелі на його подвір’ї поет і прожив кілька років. Цікаві спогади про спільну з ним роботу в кооперації залишив Дмитро Соловей у книзі “Розгром Полтави”.

У дні революції Мусій Кононенко – активний учасник подій. Денікінський офіцер мало не розстріляв його за те, що відмовився зняти портрет Шевченка. А червоноармієць затримав, бо він – чоловік інтелігентно одягнутий, а розмовляє українською – чи не петлюривець? Один вояк-росіянин обізвав селянина на базарі Мазепою, і Кононенко сприйняв це як особисту образу, а своє обурення висловив у вірші “Мазепа”:

*Коли б то всім
Мазепами нам стати,
Коли б то кожен міг із нас
За край свій помирати* [4, с. 70].

1919 року в Україну за часів лютої чекістської сваволі письменника було заарештовано. І хоч за кілька місяців його відпустили, та, за словами священика Д. Бурка, він вийшов звідти хворий і зламаний фізично. Деякий час ще працював, повернувшись у Лубни, але наступного року знову переїхав до Полтави. На той час більшовицька влада ліквідувала “Союзбанк,” і Кононенко виселяють зі службового помешкання. Із родиною він винаймає квартиру в будинку Назимової по вулиці Липовій. Загострення туберкульозу прикувало письменника-патріота до ліжка і, ймовірно, врятувало від більшовицьких репресій, які прокотилися Полтавою в 1920–1921 роках. На початку 1922 року дружина перевозить його в Нові Санжари, сподіваючись на цілюще свіже повітря. Тут Мусій Кононенко зовсім недовго пропрацював учителем і вже 11 червня 1922 року помер на 58 році життя від тяжкої хвороби та голоду. На його похоронах селяни несли плакат з надписом:

*За рідну сестру, за рідного брата
Ти волю і душу свою положи.
Не ждав, яка буде за це тобі плата,
Не ждав, а служив.*

Поховали Мусія Степановича на Новосанжарському цвинтарі, на жаль, могила до сьогодні не збереглася.

Літературознавець С. Єфремов відносив М. Кононенка до тих письменників, у яких головним нервом літературної діяльності була перевага громадських обов'язків над особистими, індивідуальними почуттями. І саме про це мовив поет в одному з віршів, закликаючи сучасників переступити через дрібні приватні інтереси, коли йдеться про долю України:

*До волі ми не доросли,
Ми знову станемо рабами,
Сильніші духом та умом
Коверзуватимуть над нами [4, с. 336].*

1957 року, завдяки М. Рильському, твори М. Кононенка ввійшли до «Антології української поезії». 1964 року на батьківщині митця і громадського діяча в селі Турівка був проведений вечір, присвячений 100-річчю від його дня народження, за участю синів Кононенка – Всеволода та Юрія. До цієї знаменної дати видавництво «Дніпро» готувалося видати збірку творів письменника, але такої пропаганди «буржуазного націоналіста» влада не допустила. Улітку 1993 року до Полтави приїхала з Америки онука Кононенка Оксана Колесніченко. Вона привезла з собою книжку творів дідуся – «Хвилі», яку той опублікував у Полтаві в роки української революції. Пані Колесніченко хотіла, щоб кращі вірші поета були перевидані в рідній для Мусія Кононенка Полтаві, але цей проект вдалося здійснити 1994 року в київському видавництві «Смолоскип» [4]. 13 жовтня 1994 року в столиці України відбулася презентація книги за участю Оксани Колесніченко й упорядника видання, автора розлогої наукової передмови й коментарів, доктора філологічних наук В. Погребенника. Відомий полтавський літературо-

знавець П. Ротач 1998 року видав надзвичайно цінні й цікаві спогади письменника [3]. Викладач Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Тетяна Бикова (Онищенко) захистила кандидатську дисертацію про творчість Мусія Кононенка (науковий керівник – В. Ф. Погребенник). Таким чином, Мусій Степанович Кононенко після десятиріч заборон і забуття поступово повертається в Україну.

Значна частина документів, присвячених його життєвому і творчому шляху, зокрема й використані при підготовці названих вище книг, зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Ще ціла низка унікальних матеріалів чекає на свого дослідника в архіві музею М. Старицького в Києві. Отож і ми долучаємо свою скромну працю до цього потужного грона, ще і ще раз підтверджуючи думку Мусія Кононенка, висловлену ним у вірші «До музи».

*Наш голос не помре без сліду,
Його почують в слушний час,
Співав він тихо, та не марно,
Я знаю, що згадають нас [4, с. 386].*

Література

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.
2. Диба Алла. Народжена в Тетянин день Наталія: до біографії Наталі Вишинської-Гроздової // А. Диба // Минуле і сучасне Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р. Частина 1. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 158–162.
3. Кононенко Мусій. Спогади / М. Кононенко / [упорядк., передмова, прим. та літ. ред. Петра Ротача]. – Полтава: Видавництво «Полтава», 1998. – 184 с.
4. Кононенко Мусій. Хвилі / М. Кононенко / [упорядк. та автор передм. Володимир Погребенник]. – К.: Смолоскип, 1994. – 408 с.